

MEDGYESI KONSTANTIN PHD

medgyesi.konstantin@szte.hu
főiskolai docens (SZTE JGYPK)

A Csanádi Egyházmegye Mária-ünnep, 1948

Mary's festival of the Csanád diocese, 1948

ABSTRACT

The Diocese of Csanád's Mary's Day, held on 22-23 May 1948, became one of the largest mass events ever held in the diocese and the city of Makó. Different sources give different estimates of the number of participants, but it is certain that tens of thousands of people attended the event. Seven years before the arrest of Cardinal József Mindszenty, the event was a silent protest against the emerging communist dictatorship.

KEYWORDS

Catholic Church, Diocese of Csanád, communist dictatorship, democracy, life of faith.

DOI 10.14232/belv.2024.3.5

<https://doi.org/10.14232/belv.2024.3.5>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Medgyesi Konstantin (2024): A Csanádi Egyházmegye Mária-ünnep, 1948. *Belvedere Meridionale* vol. 36. no. 3. pp 92–105.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Hamvas Endre csanádi püspök még 1947 nyarán döntött úgy, hogy az országos Mária-év keretében a Csanádi Egyházmegye Mária-napja Makón legyen. A döntés háttere az lehetett, hogy a Maros partján fekvő város bír a legkedvezőbb adottságokkal egy nagyszabású egyházmegyei rendezvény megtartásához. A környező falvakban élő hívek ugyanis viszonylag könnyen eljuthatnak oda.

A Csanádi Egyházmegye 1948. május 22-23-án megrendezett Mária-napja az egyházmegye és Makó város egyik valaha volt legnagyobb tömegrendezvényévé vált. A különböző forrásokban a résztvevők számáról eltérő becsléseket olvashatunk, az azonban bizonyosan állítható, hogy az eseményen többtízezen vettek részt. Mindszenty József bíboros letartóztatása előtt hét esztendővel a rendezvény egy csendes tiltakozás volt a kibontakozó kommunista diktatúrával szemben.

A Csanádi Egyházmegye területe 3 ezer négyzetkilométer volt, 1948-ban 330 ezer lakossal. A katolikusok száma 250 ezer. Az egyházmegye területén ekkor volt 51 plébánia, 99 templom és kápolna. A világi papság száma 130, a szerzetespapoké 70, a papnövédeké 22.¹

Makó város 1948-ban Csanád vármegye székhelye. Az 1949-es népszámlálás szerint Makón 34059 ember élt, 18015 nő és 16044 férfi.² A csanádi egyházmegye 1947-es hivatalos adatai arról tájékoztatnak, hogy Makó város területén ekkor 14971 római katolikus, 1196 görög katolikus, 715 evangélikus, 16791 református, 86 görögkeleti, 2056 zsidó és 184 egyéb vallású személy lakott. A Mária-napok színhelyeként és rendezőjeként kijelölt Makó-Belvárosi Szent István plébánia híveinek lélekszáma 9651.³

*

1947. augusztus 23-án Hamvas püspök fogadta Csepregi Imre pápai prelátust, makói plébános-esperest,⁴ akivel közölte tervét, miszerint „egyházmegyénkben jövő májusban Makón kell megtartani”⁵ a Mária-ünnepet. A püspök kifejezte szándékát, hogy a makói Mária-napokra egybe kívánja gyűjteni az egyházmegye híveit, s erre az eseményre meghívja Mindszenty József bíborost is.

Az Actio Catholica december 13-án Szegeden megtartott Csanád egyházmegyei tanácsülésén Csepregi prelátus ismertette a makói Mária-napok vázlatos programját, melyet a tanács elfogadott. December 18-án a csanádi püspök közli Csepregivel, hogy megkapta Mindszenty bíboros levelét, melyben az esztergomi érsek arról értesítette a Csanádi Egyházmegyét, miszerint „megfelelő elrendezéssel szabaddá tudtam tenni május 23-át, mely a makói ünnepek miatt Excellenciádnak is alkalmasabb. Így tehát örömmel fogok erre a napra május 22-én délután a Marosmenti Mária ünnepek alkalmából Makóra menni”⁶

1948. április 9-én Szegeden állapodtak meg a Marosmenti Mária-napok hivatalos programjáról. A döntés értelmében a tabori misét a Szent István téren tartják meg, a bíboros a szentmise alatt prédikál. A körmenet a misét követően lesz.

¹ NAGY - SAÁD 1948. 74.

² KSH 1949. XIV.

³ Schem. Csanad. 1947. 20.

⁴ CSEPREGI 1991.; Schem. Csanad. 1947. 44.

⁵ Csn. 1947. augusztus 23.

⁶ MBPI 292/1948. cs.; Hamvas Endre 1947. december 18-i keltezésű levele (2929./1947.)

Hamvas Endre püspök április 12-én körlevélben hívta fel a papok és a hívek figyelmét a közelgő Marosmenti Mária-napra. „Egyre kevesebb idő választ el bennünket a május 23-án Makón tartandó Marosmenti Mária-napoktól, s az ünnepek előkészületei nagy körültekintéssel és serényen folynak. A bizottság mindent megtesz arra nézve, hogy a vasárnap délelőtti megtartandó könyörgő-körmenet minden tekintetben méltó legyen a centenáriumi Mária-évhez. Ehhez azonban multhatatlanul szükséges Tisztelendő Papságom állandó érdeklődése és meg nem szűnő buzdítása a hívekhez, hogy ne csak a közeli plébániák hívő népe, de a távollakók is találják meg a módját a kimondottan vallásos jellegű ünnepségbe való bekapcsolódásnak.”⁷ – hangsúlyozta Hamvas. A körlevélben a püspök kérte, hogy a résztvevők várható számát, valamint az érkezés módját (gyalogosan, vasúton, kocsival) a makói plébánián mindenki jelentse. Tájékoztatta az egyházmegye papjait, hogy elegendő vasúti kocsizás biztosítására a szükséges lépéseket megtették. „Ha pedig egyes községekből kocsival érkeznek a hívek, úgy azt is mielőbb jelenteni kell, mert a rendező bizottság gondoskodni kíván a kocsik, illetve lovak beszállásolásáról.” – áll többek között a körlevélben.⁸

A makói rendőrkapitányságon Csepregi prelátus május 15-én jelentette be a körmenet útvonalát: az utat lezárják, hogy a közlekedésben ne okozzon problémát a tömeg. A prelátus megemlítette, hogy Mindszenty bíborost a város határában kerékpáros és lovasmenet várja majd, s kíséri a városba. A rendőrök erre azt felelték, az nem csoportosulás, nem tartozik tehát bejelentési kötelezettséggel.⁹

A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt május 17-én megtartott Csanád megyei egyesítő konferenciájának határozata megállapította; „a nép ellenségei” most az egyház palástja mögül igyekeznek támadásba indulni, ezért a konferencia elhatározta, a szerveződéző közös párt Csanád megyében mindenütt felveszi a harcot ez ellen a „veszély” ellen.

Május 21-én este 7-kor Csepregi látogatást tett a Kiss Imre kommunistapárti polgármester-nél, megköszönte a templomfestésre felajánlott adományát és meghívta vasárnap délutánra az énekbemutatóra. A prelátus külön helyet kívánt biztosítani Kiss Imre és felesége számára. Kiss azonban kijelentette, oda, ahol Mindszenty jelen van, ő nem mehet, mert Mindszentynek más véleménye van a demokráciáról, mint neki. Csepregi a Mária-napot követően tudta meg, a polgármester Mindszenty szentbeszéde alatt ott volt a téren, egy fa alatt.¹⁰

*

Május 22-én, szombaton a koradélutáni órákban sorra érkeztek a zarándokok Makóra. „Az egyházmegye községeiből egymás után jelentik érkezésüket a leányok, fiúk csoportjai, akik vagy gyalog, vagy kerékpáron, vagy valamelyik gazda szekeren tették meg az utat. Fáradtságot nem kímélve siettek mindnyájan erre a nagy találkozóra a Mennyei Édesanya köré.”¹¹ – írta a *Szív újság*

Déli 12 óra körül a gimnázium igazgatója telefonon közölte Csepregivel, hogy a tisztii főorvos nem engedí meg az ígért 8 tanterembe a vidéki hívek elhelyezését. Csepregi felhívta a vármegyei

⁷ Ordines circulares ad venerabilem clerum almae diocesis Csanadiensis de anno 1948. Típus Typographie Aunon. Soc. „Szent Gellért” Szeged. (A továbbiakban: Circ. Csanad. de anno 1948.) 1948/III. Körlevél 20.

⁸ Uo.

⁹ Csn. 1948. május 15.

¹⁰ Csn. 1948. május 23.

¹¹ *Szív* 1948. május 29. 2.

tisztí főorvosi hivatalt, ott azonban nem tudtak ilyen rendeletről, a városi hivatalban pedig addigra nem volt senki. Szakács József káplán ezután Szabó József református lelkész segítségét kérte, aki a református fiúpolgári iskola három tantermét bocsátotta a katolikus hívek rendelkezésére.¹²

Hamvas Endre püspök délután 2 órakor érkezett meg; 3 órakor tartották az ifjúsági csoportok megbeszéléseit a Szent Gellért Konviktusban, melyen Hamvas Endre elnökölt, „és intézett szeretettől áthatott szózatot”¹³ egyházmegyéje legény- és leánycsoportjaihoz. Csepregi fél 5-kor indult el a Szent István térről – ahol akkor kezdtek gyülekezni az emberek – a város határába, hogy ott az egyházközség nevében fogadja a bíborost. Az újvárosi plébániatemplom előtt már sorfalat álltak az iskolások és a hívek. Miközben a város határában várakozott Csepregi prelátus és kísérete, megjelent kerékpáron Kallós Lajos, az Államvédelmi Osztály nyomozója. Kallós Földeákra tartott, ahol a hercegprímást kísérni szándékozó kocsik gazdáit azzal tartotta vissza, hogy Makón „takonykór” van, és járművel bemenni nem lehet.¹⁴ Ugyanekkor a Kelet-Csanádról érkező kocsikat nem engedték be a városba, ezért a híveknek az Aradi utca végétől gyalog kellett jönniük a Szent István térre, így csak éjfél felé értek szállásaikra. Csanádapácáról a helyi plébános este 7-kor táviratban jelezte Csepreginek, hogy a csanádapácai hívek nem tudnak ott lenni a Mária-napokon, mert „indulásunkat megakadályozták, nem mehetünk”.¹⁵ Az újszegedi vasútállomáson a Makóra igyekvőknek nem adtak jegyet, csak akkor, amikor már látták, hogy a másfelé utazókon kívül van még hely. „A messze távolról jött hívek, akik vasúton óhajtottak jönni, az állomás-pénztárainál menetjegyet nem bírtak váltani, továbbá a szombat este a város felé tartó zarándokokat a főútvonalon nem engedték bejönni Makóra, így azok a mellékutakat voltak kénytelenek választani” – tudósított a Magyar Kurír.¹⁶ A makói vasútállomásnál a taxisoknak megtiltották, hogy papi személyt fuvarozzanak. „Számos véletlen közrejátszása akadályozta ennek a napnak a megtartását. A véletlenek játéka azonban itt még kevésbé tartja vissza a hívőt, ha zarándokolni akar, mint másutt.” – jegyezte meg az Új Ember munkatársa.¹⁷

Mindszenty Józsefet a csanádi egyházmegye határában – Földeák felett – Raskó Sándor prelátus, püspöki helynök, Földeákon Kapossy Gyula püspöki tanácsos köszöntötte. Makó város határában Csepregi prelátus mondott üdvözlő beszédet, amelyben a makói esperes-plébános kiemelte a makóiak szorgalmát, földszeretetét, s lakóhelyükhöz való ragaszkodását.¹⁸ Utána egy kisleány virágcsokrot adott át a hercegprímásnak, aki röviden szólt a megjelentekhez. Mindszenty nyitott autója előtt 600 kerékpáros és 85 tagú lovasbandérium haladt. Az újvárosi templomnál „a hatalmas tömeg leszállásra készítette a bíborost.”¹⁹ Ezt követően a menet a közönség sorfala között a Kossuth utca – Szegedi utca – Árpád utca útvonalon jutott el a Szent István térre, ahol addigra „már 45.000 ember sorakozott fel és éljenzéssel üdvözölték Magyarországot hercegprímását.”²⁰ Mindszenty József (18 óra körül) harangok zúgása közepette vonult fel az

¹² Csn. 1948. május 22.

¹³ *Szív* 1948. május 29. 2.

¹⁴ Csn. 1948. május 23.

¹⁵ MBPI 292/1948. cs.; A csanádapácai plébános távirata.

¹⁶ *Magyar Kurír* 1948. május 25. III. Kiadás. 1.

¹⁷ *Új Ember* 1948. május 30. 3.

¹⁸ Csn. 1948. május 22.

¹⁹ *Szív* 1948. május 29. 2.

²⁰ *Magyar Kurír* 1948. május 25. III. Kiadás. 1.

emelvényre. Hamvas Endre csanádi püspök köszöntötte Mindszentyt: „Mentül inkább támadják és ócsárolják Eminenciádat, annál inkább ragaszkodunk személyéhez és rendíthetetlenül állunk egy emberként mellette. (...) Ez a föld a történelmi idők földje, s az a kegykép, amely a táborig oltárt díszíti, 1552-ben került Makóra,²¹ amikor a törökök elől Szegedről ide menekítették. Járt ezen a földön Szent Gellért és Kapisztrán Szent János. A magyar történelem két nagy alakja, akiknek rendíthetetlen hite és hazaszeretete benne él ma is a Marosmenti magyarokban.” – hangsúlyozta Hamvas.²² Mindszenty rövid beszédben válaszolt: „Az Egyház nem tesz mást, mint az igazságot és a szeretetet hirdeti és elfordul a gyűlölettől.”²³ Ezután a bíboros a templomba vonult, ahol elvégezték a májusi ájtatosságot. Az esti órákban a város templomaiban szentórárt tartottak.

A Szegedi Hírlap május 23-i száma cikket közölt a Marosmenti Mária-napok május 22-i eseményeiről. „Mint ismeretes, a magyar püspöki kar az elmúlt év Nagyboldogasszonytól ez év Nagyboldogasszonyig terjedő évet Boldogasszony évének nyilvánította. Ennek az esztendőnek a leforgása alatt minden egyházmegye rendezett, illetve rendez Mária-napokat. A csanád megyei Mária-napok szombaton nagy tömegek részvételével kezdődtek meg Makón. A Mária-napokon részt vesz Mindszenty József bíboros, érsek-prímás; Czapik Gyula egri, Grósz József kalocsai érsek, Hamvas Endre dr. csanádi megyéspüspök” – olvasható az lapban.²⁴ (Az újságíró rosszul tájékozódott, mert Grósz József nem vett részt a makói Mária-napokon.)

„Biciklihegyek és szekértáborok jelezték, hogy messziről jöttek a hívek. Battonya, Szeged egyházközségei kereszttel jöttek gyalog, sok százan. Az ifjúság, falusi és tanyai legények éppúgy mint szegedi piarista diákok, ellepték kora hajnalban az országutat és sietve jöttek a Nagyasszonyhoz.”²⁵ – tudósított a Szív újság. Hat órától kezdve voltak szentmisék bent a templomban és kint, a szabadtéri oltárnál. 7 órától – hivatalosan az elektromos fővonal javítása miatt – szünetelt Makón az áramszolgáltatás, ezért a megafonok működtetését áramfejlesztő aggregátorok bevonásával oldották meg a szervezők. 8 órakor misézett a táborig oltárnál Fabian Flynn, az Egyesült Államok katolikus segélyszervezetének (War Relief Service) magyarországi delegátusa.²⁶ 9 órakor kezdődött a szabadtéri oltárnál a szentmise, melyet Mindszenty József bíboros mondott. „Szentháromságnak az én életemet, felajánlom testemet, lelkemet: így szól az ének ma, Szentháromság vasárnapján a botorul szükre szabott magyar hazának katolikus templomaiból.” – kezdte beszédét 9 óra 50 perckor a hercegprímás,²⁷ amelyet a villanyfejlesztő aggregátorok segítségével hangosítottak ki. A szentbeszéd később

²¹ A szabadtéri oltár felett – a makói Szent István plébániatemplomban őrzött – Havas Boldogasszony kép függött. A kép történetéről: BRUTTYÓ – SZILÁRDFY – TÓTH 1995.

²² *Magyar Kurir* 1948. május 25. III. Kiadás. 2.

²³ Uo.

²⁴ *Szegedi Hírlap* A Független Kisgazdapárt lapja. Főszerkesztő: Dr. Tóth László. 1948. május. 23. 3.

²⁵ Szív, 1948. május 29. 2.

²⁶ Flynn atya neve többször felbukkan majd a Mindszenty-per irataiban. (GERGELY – IZSÁK 1989. 58., 97., 98., 115., 172., 174., 178.)

²⁷ Mindszenty makói beszédét közli vagy idézi: *Magyar Kurir* 1948. május 25. III. Kiadás. 3-4.; *Új Ember* 1948. május 30. 3.; *Szív* 1948. május 29. 2.; Jel. Spirituális és kulturális folyóirat. Felelős szerkesztő: Csanád Béla. 1990/1 3-4. p.; MÉSZÁROS 1994. 150.; MINDSZENTY 1998. 76-78.

Kukucska János kommunista funkcionárius, megyei propagandista jelentésében a makói Mindszenty-beszéd szövegét is közli. Jelzi még, hogy mikor kezdődött, mikor fejeződött be a beszéd, illetve, hogy mikor volt taps. (MNL CSML CS.M. Arch./ 40. f. 2. cs. 48. ö. e. 20/4/8-1948.)

legtöbb kritikát kiváltott része így hangzott: „A mi gyermekeink lelke főséges építmény; Isten temploma, a Szentlélek lakása. Azért ez épület alapjaként a hit és a törvény elengedhetetlen. Ha a két édesanyának, a Boldogságos Szűznek és az Anyaszentegyháznak szűkítenék az iskolákba való bejárását, olyan arányban tágítanak az iskolák felől az átjárást a törvényszékek, a bíróságok, a javítóintézetek, a fogdák és fegyházak felé.”²⁸ 10 óra 30 perckor az utolsó néhány mondatot Mindszenty már hangosítás nélkül mondta el, mert elromlott a mikrofon. A beszédet 14 alkalommal szakította meg taps. „a hangulatot a mikrofonnál lévők irányították tapssal, a tömeg vége nem vette át a tapsot” – írta jelentésében Kukucska János kommunista pártfunkcionárius, megyei propagandista.²⁹

A szentmise után körmenetre sorakoztak fel a hívek. A körmeneten, amelyen 390 pap és 150-160 apáca vett részt,³⁰ a hívek egy része az Oltáriszentség előtt, másik része utána vonult 10-es sorokban. A menet élén 3 cserkész és a 8 tagú egyházközségi fiú-csoport ment a nagykeresztel, majd következett az egyházközségi lánycsoport, kiket a vidéki hívek egy része követett – gyermekek és felnőttek külön. Utánuk jöttek a makói iskolák növendékei, az egyházközségi képviselőtestület tagjai és a Szegedről érkezett énekesek. Őket követte a papság, az Oltáriszentség előtt haladva. A körmeneti sátor alatt Hamvas Endre csanádi püspök vitte az Oltáriszentséget, majd Mindszenty bíboros és Czapi Gyula egri érsek következtek főpapi díszben.³¹ A szerzetesnővérek és a szervita atyák a főpapság után vonultak. Végül a vidéki egyházközségek híveinek másik csoportja haladt, szintén egyházközségenként – a lelkipásztorral az élen. A körmenet alatt a hívőtömeg az „Áldunk Téged”, a „Máriát dicsérni”, az „Egek ékessége, földnek dicsősége”, az „Imádlak nagy Istenség”, az „Angyalok királynéja”, az „Üdvözlégy Oltáriszentség” kezdetű egyházi énekeket és a „Boldogasszony Anyánk”-at énekelték. A három kilométeres útvonalon (Apaffy u. - Kálvária u. - József Attila u. - Széchenyi tér - Szegedi u. - Árpád u.) a házakon zászlók (kivéve a városházát) az ablakokban gyertyák, virágok, szobrok, magyar és pápai zászlócskák. „A városon végighömpölygő óriási körmenet mellett motorkerékpárosok szaladgáltak túlköelve, éktelen zajjal, búzzel.”³² – számol be egy a tömeget ért provokációról Kiss Mária Hortenzia. „A tömeg hézagos volt, túlnyomó részt gyerek és asszony, férfiak kevés számmal.” – jelentette Kukucska.³³ A körmenet fél 1-kor ért véget.

Az ebéd után, melyet a hercegprímás a papokkal együtt költött el, két óra körül a plébánia nagykapujában Mindszenty találkozott a Mária-napra bejött pitvarosi hívekkel,³⁴ (1947–1948-ban a Felvidékről; Gutáról, Vízkeletről, Vezekényről, Hidaskürtről, Tallósról, Negyedről, Királyrévről 1500 római katolikus magyart telepítettek át Pitvarosra.) A pitvarosiak „sírva mondták el neki [ti. Mindszentynek — M. K.], hogy mennyire fáj a lelkükön az áttelepülés ütötte seb. Mindszenty erre ezt mondta: Az ember szíve is vérzett a Duna innenső partján látva, mi megy a

²⁸ Jel 1990. 1. sz. 3-4.

²⁹ MNL CSML CS. M: Arch. 40. f. 2. cs. 48. ő.e. 20/4/8–1948.

³⁰ Uo.

³¹ *Délvidéki Független Hírlap*. A Független Kisgazda Földmunkás és Polgári Párt politikai napilapja. Felelős szerkesztő: H. Szabó Pál. 1948. május 25. 2.

³² Kiss Mária Hortenzia: A „Nemzet” (klny).

³³ MNL CSML. Cs. M. Arch. 40. f. 2. cs. 48. ő.e. 20/4/8–1948.

³⁴ Pitvaros a felvidéki katolikus családok betelepítése előtt Csanádpalota filiája volt. 1947. november 1-jétől emelte a települést Hamvas Endre csanádi püspök plébániai rangra. A falu első plébánosa Debreczeny Kálmán. Kiss Ferenc 1948. május 18-tól látta el a plébánosi teendőket.

Duna túlsó partján, majd felsóhajtott: Hej, ha meglett volna a primások régi politikai hatalma! A király és a nádor után következő tényleges hatalom.”³⁵ – tudjuk meg Kiss Ferenc pitvarosi plébános visszaemlékezéséből. A bíboros úgy döntött, személyesen látogatja meg az áttelepített pitvarosi híveket. Makóról telefonon értesítették a hercegprimás érkezéséről a pitvarosi postamestert, aki szólt két legénynek, s azok vitték tovább a hírt a falu népének. 700 ember várta a bíboros érkezését. Pitvaroson 1948-ban még nem volt katolikus templom, ezért egy szükségkápolnában gyűlt össze a nép, hogy meghallgassa Mindszenty József szavait. Az Új Ember tudósításból értesülhetünk róla, hogy „a hercegprimás itt arra buzdította a hívőket, hogy legyenek apostolok példaadóan erkölcsös életükkel, tiszta családi szentélyükkel, ragaszkodásukkal a hithez és az Egyházhöz. Legyenek mélyen aláztosak a megpróbáltatásban. A szenvedést Isten vagy gyógyító büntetésként adja, vagy azért, hogy érdemet, kegyelmet szerezzünk vele mások és magunk számára. Ha elfogadjuk, jobbá tehetjük vele a világot és a jövőt.”³⁶ Búcsúzóul a bíboros főpásztori áldását adta mindnyájukra és együtt elénekelték a himnuszt. A bíborosi látogatás után hónapokig zaklatták a postamestert: „Miért kézbesítette ki a telefonüzenetet?”³⁷ A postamester számára ugyanakkor jó menség volt, hogy a bíboros otlétekor nem tartózkodott Pitvaroson; a szomszédos faluban egy labdarugó mérkőzésen bíraskodott. Mindszenty 5 óra körül érkezett vissza Pitvarosról Makóra. Ekkor már nem sokat időzött Makón, hanem indult haza, Esztergomba.

A Marosmenti Mária-napokat délután 4 órakor zárta le a Szent István téren tartott gyűlés („Hódolat a Boldogasszony előtt.”) A 28 község leányifjúságából álló egyházmegyei leánycsoport három Mária éneket adott elő, majd Bárdos Lajos erre az alkalomra komponált „Boldogasszony-kánon” című művét mutatták be a szegedi és makói katolikus iskolák kórusai a szerző vezényletével. Az ünnepségen Czapik érsek, mint az egyházmegye szülőtte szólt a hívekhez:³⁸ „A nehéz időkben a magyar katolikusoknak hazájukhoz hű, jó magyaroknak kell lenniük, s mikor támadják az Egyházat, védőként kell odaállni az Anyaszentegyház mellé.”³⁹ Zárószavában Hamvas püspök köszönetet mondott a hívek buzgóságáért és ígéretet tett, hogy a Marosmenti Mária-napok élményével indul el Rómába,⁴⁰ és ott XII. Pius pápa előtt majd beszámol a magyar katolikusok hithűségéről.

Ellentmondásos adatok maradtak fenn a makói Mária-napok résztvevőinek számáról. A Magyar Kurír 85 ezer embert említ. („Messze vidékről, 80 és 100 kilométeres távolságból, minden nehézség dacára 85 ezer hívő sereglett össze erre a két napra Makóra.”⁴¹) Az Új Ember így írt: „Pesszimisták szerint 70, mások szerint 80 ezer ember jött össze.”⁴² A Szív újság tudósítója 50 ezer hívőről szólt.⁴³

³⁵ KISS FERENC: Mindszenty hercegprimás úr és a „betelepültek”. *Liliom*. Makói Cserkészújság. Felelős kiadó: Orbán Imre. 1995. május 3.

³⁶ *Új Ember* 1948. május 30. 3.

³⁷ *Liliom* 1995. május 3.

³⁸ Czapik Gyula 1887. december 3-án született Szegeden.

³⁹ *Magyar Kurír* 1948. május 25. III. kiadás. 5.

⁴⁰ Hamvas Andre május 26-án indult ad limina látogatásra Rómába. A csanádi püspököt június 7-én fogadta XII. Pius pápa.

⁴¹ *Magyar Kurír* 1948. május 25. III. Kiadás. 1.

⁴² *Új Ember* 1948. május 30. 3.

⁴³ *Szív* 1948. május 29. 2.

„Makón 85.000-en (...) gyűlnek össze a Nagyasszony tiszteletére.” — jegyzi fel emlékirataiban Mindszenty József.⁴⁴ Kukucska János megyei propagandista első jelentésében ez áll: „A gyűlést [a Mindszenty által mondott szentmise — M.K.] 15-17 ezer ember hallgatta végig. A felvonuláson [a körmenet — M.K.] 12 ezer ember vett részt.”⁴⁵ A második Kukucska jelentésben eredetileg „15 ezer” szerepelt, de azt valaki átjavította 11.136-ra.⁴⁶

A kommunista befolyás alatt lévő Csanád megye című lap a makói Boldogasszony-napról beszámolva írja: „Három vármegye, valamint Nagy-Szeged hívőit hívták meg a Mária-napokra, de a vártnál lényegesen kisebb tömeg jött Makóra, ami a primás népszerűtlenedésének kétségtelen bizonyítéka.”⁴⁷ A másik helyi újság, a kisgazdapárti Délvidéki Független Hírlap viszont arról tudósít, hogy „vasárnap nagy tömeg gyűlt össze a Szent István téren felállított táborigi oltár előtt, amelyen Mindszenty József bíboros a Marosmenti Mária-napok keretében misét mondott.”⁴⁸

A kutatók, történészek álláspontja is eltér a résztvevők számáról. Vida Zoltán helytörténész szerint 30 ezren vettek részt az eseményen.⁴⁹ Tóth Ferenc hasonló álláspontot fogalmazott meg.⁵⁰ Mészáros István egyháztörténész az Új Ember adatait vette át: „Makón 80.000 hívő vette körül a Boldogasszony oltárát.”⁵¹ Balogh Margit és Gergely Jenő egyháztörténeti kronológiájában ez szerepel: „Május 22–23. A Makón rendezett Marosmenti Mária-napon 57 községből 85 ezer hívő vett részt.”⁵²

Kukucska megyei propagandista jelentéseiben nem csak a résztvevők összlétszámát határozza meg, hanem közli az egyes településekről érkezett hívek létszámát is: Kiszombor 720 fő; Pitvaros 60; Óföldsék 90; Makó 1960; Kevermes 270; Klárafalva 90; Magyarcsanád 130; Dombegyház-Kisdombegyház-Magyardombegyház-Dombiratos: 390; Kaszaper 130; Medgyesbodzás-Pusztatottlaka-Medgyesegyháza-Magyarbánhegyes 120; Mezőhegyes 400; Kunágota 480; Földeák 500; Apátfalva 400; Püspöktele 300; Ferencszállás 100; Mezőkovácsháza 180; Végyegyháza 150; Battonya 560; Kétégyháza 50; Elek 60; Tótkomlós 150; Békéssámson 130; Pusztaföldvár 60; Gerendás 50; Nagyszőlős 20; Csengele 30; Kistelek 80; Kübekháza 150; Deszk 110; Szöreg 190; Ószentiván 60; Röske 120; Szeged 2590; Királyhalom 80; Hódmezővásárhely 250. Végül Kukucska megjegyezte: „480 személy meg nem állapítható helyről volt.”⁵³

Az Új Ember tudósítója a Marosmenti Mária-napokon látottak alapján így összegezte tapasztalatait: „Különös és csodálatos nép ez. Vallásossága is sajátos, határozott és külön jellegű, külön színt jelent a többi magyar vidék között. A vallásos hagyományok gyökerei mélyen nyúlnak le a múltba; még mélyebben, mint ahonnan a Havi Boldogasszony képe ragyog. Itt Szent Gellért pasztorált valaha és a magyar lélek legősibb tulajdonságaiba oltotta be a kereszténységet. E legősibb magyar tulajdonságok egyike, a közvetlen kapcsolat a természetfeletti világgal.

⁴⁴ MINDSZENTY 1989. 198.

⁴⁵ MNL CSML CS. M. Arch. 40. f. 2. cs. 48. ó. e. 20/4/8–1948

⁴⁶ MNL CSML CS. M. Arch. 40. f. 2. cs. 48. ó. e. 20/5/8–1948.

⁴⁷ *Csanád megye*. Felelős szerkesztő: Koncsek László. 1948. május 25. 1.

⁴⁸ *Délvidéki Független Hírlap* 1948. május 25. 2.

⁴⁹ VIDA 1973. 35.

⁵⁰ *Délvilág* 1990. május 19. 4.

⁵¹ MÉSZÁROS 1994. 108.

⁵² BALOGH – GERGELY 1993. 273.

⁵³ MNL CSML CS. M. Arch. 40. f. 2. cs. 48. ó. e. 20/5/8–1948.

Ez a közvetlen kapcsolat ugyan még megvan több más vidék népében is. De számos helyen atavisztikus félelmek zavarják meg a tisztaságát, mely az angyalok mellé odalopja a boszorkányokat. Itt a Szeged-környéki nép lelkében a boszorkányfélelemnél és ősbibb mélységekben jár Jézus és Mária. Azért van ez talán, mert a Gyulák népe leghamarabb vette fel a kereszt jelét? Vagy azért, mert már pogány korban, mint papi törzs népe megszokta, hogy ne félelemmel, hanem nyugalommal tekintsen a természetfeletti titkok felé? Vagy azért, mert a török időkben sem maradtak lelki gondozás nélkül az itt maradt őslakos elemek? Ha becsületesen akarunk hozzájuk közeledni, azt kell mondanunk, hogy minden körülmény közrejátszott ennek az egyszerű, közvetlen, de mégis mélységes hitnek a kialakulásában. Sajnos, ezt a sajátos vallásosságot nem látta meg e vidéknek oly kitűnő és nagyszerű írógárdája sem. A makói Mária-napok egyik nagy élménye volt, hogy ez a mélységes hit és a hitben ez a sajátos táji kultúra töretlenül él az ifjúságban is. Nem öregasszonyokkal kihalófélben lévő néprajzi maradvány tehát, hanem eleven valóság. Ez az ifjúság igényli ősei hitét és hordozni kívánja azt.⁵⁴ – fogalmazott az Új Ember.

*

A Magyar Dolgozók Pártjának Csanád Megyei Bizottsága az 1948 május 23-tól július 1-jéig terjedő időszakra vonatkozó munkatervében kimondta: „Mindszenti (sic!) beszédében [ti. a május 23-i szentbeszéd – M.K.] a pedagógusokat és állami iskolákat támadta, demokráciát sértő beszédét felhasználva lejárássuk (sic!) és egyúttal az ellen a beállítás ellen tiltakozást szervezzünk.”⁵⁵

Május 24-én a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének csanádmegyei csoportja, a vármegyei tanfelügyelőség és a Szabadművelődési Felügyelőség közös gyűlést tartott, amelyen Mindszenty bíboros vasárnap elhangzott beszédének azon részét értékelték, amikor a hercegprímás arról szólt, hogy amennyiben az Egyház számára szűkítik az „iskolába való bejárását” akkor „olyan arányban tágítanak az iskolák felől az átjárást a törvényszékek, a bíróságok, a javítóintézetek, a fogdák és a fegyházak felé.” A fenn nevezett szervezetek határozatukban megállapítják: „A hercegprímás ezzel a kijelentésével párhuzamot vont az állami és az egyházi iskolai munka nevelőértéke között, mert az állami iskolák nevelőértékét alacsonyabb rendűnek minősítette és kétségbe vonta annak erkölcsi, nevelő értékét is. A kijelentést teljes mértékben sérelmesnek találja és jellegére való tekintet nélkül valamennyi pedagógus a leghatározottabban visszautasítja.”⁵⁶ Csanád Vármegye Nemzeti Bizottsága 24-i ülésén a következő határozatot hozta: „E kijelentés [ti. Mindszenty szentbeszédének ominózus része – M.K.] szerint az államnak tehát az a feladata és célja, hogy gazembereket neveljen az állami tanítók segítségével. Amikor Csanád Vármegye Nemzeti Bizottsága tiltakozott az ilyen durva és felelősség nélküli kijelentések ellen – melyek magukban hordják cáfolatukat – leszögezi, hogy igenis szükségesnek tartja az iskolák államosítását a dolgozó nép érdekében, egyben kijelenti azt is, hogy az egyház előtt sohasem szűkítik az iskolák kapuját, csak az előtt a reakció előtt, mely bíboros palástban hozza a rombolást.”⁵⁷ Makó Város Nemzeti Bizottsága május 25-én foglalkozott az Mindszenty-beszéd ügyével, s hozott az előbbieken idézettekkel hasonlatos határozatot. Ugyanakkor a Nemzeti Bizottság azzal a kéréssel

⁵⁴ *Új Ember* 1948. május 30. 3.

⁵⁵ MNL CSML CS. M. Arch. 40. f. 1. cs. 10. ö. e. 20/35/1–1948.

⁵⁶ *Csanádmegye* 1948. május 25. 2-3.

⁵⁷ *Csanádmegye* 1948. május 26. 1.

fordult Kiss Imre polgármesterhez, hogy a városi képviselőtestület május 28-i rendkívüli ülésén – Makó dolgozó népének nevében – hozzon tiltakozó határozatot a Mindszenty-beszéd ellen.

Eközben Bugár János, a szerveződő Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Csanád megyei Bizottságának titkára részére levél érkezett Budapestről Farkas Mihály titkárságáról, amelyben információt kértek a helyi pártvezetéstől, igaz-e, hogy Csanádpalotán a Nemzeti Bizottság kezdeményezésére kijelentették, a Mária-napon, Mindszenty makói tartózkodása alatt más összejövetelt rendezni nem lehet. A budapesti pártközpont úgy értesült, hogy Dombegyházán maga a pártszervezet is részt vett a Marosmenti Mária-nap szervezésében. Felszólították Bugárt, hogy az ügyet azonnal részletesen vizsgáltsa ki, és postafordultával küldjön részletes jelentést.⁵⁸ Bugár János május 26-án válaszolt Farkas Mihálynak. Beszámolt róla, hogy a vizsgálat megállapította, a Csanádpalotai Nemzeti Bizottság tagjai egyáltalán nem foglalkoztak a Mária-napra való toborzással, és erről nem is tudnak semmit. „A dombegyházi pártszervezet vezetőségünk pedig szintén nem vett részt a Mindszenty Mária-napra való toborzásban. Azt azonban itt még nem sikerült megállapítanunk, hogy egyes párttagunk nem vett-e részt a Mindszenty Mária-napra vonatkozó agitációban.”⁵⁹ - így Bugár.

A makói képviselőtestület május 28-i ülésén Kiss Imre polgármester előterjesztette határozati javaslatát, amely Mindszenty beszédét „a demokrácia ellen intézett támadásnak” nevezi.⁶⁰ Szőnyi Imre, a Független Kisgazdapárt képviselője „túl erős hangúnak” találta a javaslatot. „A város lakossága 36.000, ennek fele római katolikus. Ezzel számolnunk kell és nem elfelejtenünk, hogy Mindszenty bíboros érsek Makó város fele lakosságának az egyházi feje. A hithű katolikusok – mert feltételezem, hogy mind az – nem veszik jónéven, hogy az egyházuknak főpapjáról ilyen hangon mond véleményt a képviselőtestület.” – mondta Szőnyi.⁶¹ B. Papp Mihály (Nemzeti Parasztpárt) pártja nevében elfogadta a határozat szövegét. „Nem tartom elég erősnek, még több erőt kell kifejteni benne. Nyilván, Szőnyi képviselőtársam nem hallotta a hercegprímás előadását, melyben azt állította, hogy az állami iskolában ezután amennyire szűkítik az egyházak befolyását, annyira bővítik a feyházakat, fogházakat és börtönöket, s beszédében a demokráciát is támadta. Nyilvánvaló, hogy ha nem ő mondta volna ezeket, már rég nem is volna szabadon.” – hangoztatta a parasztpárti képviselő.⁶² „Aki hallotta, az tudja – kezdte fejtegetését Répási Imre kommunista városatyja –, hogy minősíthetetlen, a legmélyebben elutasítandó és feltétlenül visszautasítandó hasonlatokkal igyekezett [ti. Mindszenty – M. K.] a katolikus híveket megtéveszteni. Nagyon jól jegyezte meg B. Papp képviselőtársam, hogy egyenesen sértő kijelentéseket tett.”⁶³ Kiss Imre polgármester a vita zárszavában elmondta, ő nem tartja erősnek a javaslat hangvételét: „Sokkal különb kifejezéseket el tudnék képzelni, amelyeket megérdemelne azon beszédek miatt, melyet nemcsak Makón, hanem az ország különböző részein hónapok óta elmondott a magyar demokrácia ellen. Éppen ezért én a javaslatomat fenntartom és kérem a képviselőtestületet, hogy ennek megfelelő módon határozzon.”⁶⁴ A képviselőtestület elfogadta a határozatot, amely kimondja:

⁵⁸ MNL CSML CS. M. Arch. 40. f. 2. cs. 48. ö. e. 20/11/8–1948.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Makó Város Levéltára (MVL) 277 kgy. 7747 ikt./1948.

⁶¹ Uo.

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

„Mindszenthy (sic!) bíboros érsek makói beszédével kapcsolatban a demokrácia ellen intézett támadásait a leghatározottabban visszautasítja.”⁶⁵ Kiss Imre polgármester 1948 június 1-én levelet írt Ortutay Gyula kultuszminiszternek. A levélben a polgármester tájékoztatja Ortutayt a képviselőtestület határozatáról, és újólaj állást foglal a felekezeti iskolák államosítása mellett.

A csanádi püspök május 26-án a Vatikánba utazott apostoli látogatásra. Hamvas Endre 29-én Rómában levelet írt XII. Pius pápának: „Szentséges Atya! A Csanádi Egyházmegye hívei ennek a hónapnak 23. napján Makó városában az Eucharisztikus Kongresszus 10. évében Szűz Mária tiszteletére összegyűltek a bíboros-hercegprímás vezetésével. A hívek nagy számban és buzgalommal megvallották hitüket, nemkülönbén erős ragaszkodásukat a püspökökhöz, kiállva az Egyház és az ember jogaiért. Egyhangúlag kérték alulírott püspöküket, akiről tudták, Rómába szándékozik menni, hogy Őszentségének fejezze ki fiúi ragaszkodásukat és legtiszteleteljesebb hódolatukat, hosszú, boldog életet, egészséget óhajtó kívánságaikkal együtt. Mindezt a paptestvérekkel és a hívekkel azonosulva örömmel teszem meg.”⁶⁶ – zárta sorait Hamvas püspök. XII. Pius megbízásából a levélre Montini bíboros, a Vatikán államtitkár-helyettese, a későbbi VI. Pál pápa válaszolt, aki a Szentatya nevében megköszönte a makói Mária-nap résztvevőinek Hamvas püspök által tolmácsolt üdvözlését: „Őszentsége megkapta a hitnek és a hithűségnek ama bizonyosságát, amit a Csanádi Egyházmegye hívei a minden népből összesereglett budapesti Eucharisztikus Kongresszus tizedik évfordulóján Makón együtt ünnepélyesen kifejezésre juttattak. A kedvezőtlen dolgokon kerekedjete felül és Krisztus országáért végsőkig küzdve az érdemeknek a bősége által gazdagodjatok. Erre a szándéokra Őszentsége apostoli áldását teljes szívből küldi.”⁶⁷ – fogalmazott Montini bíboros. Június 7-én XII. Pius magánkihallgatáson fogadta Hamvaszt. A püspök beszámolt az egyházi iskolákat fenyegető veszélyről. A pápa – amint azt Hamvas püspök körleveléből tudjuk⁶⁸ – aggodalommal hallgatta a tájékoztatást, ugyanakkor azon vigasztalódott, hogy a nép ragaszkodik hitéhez.

Révai József (Hamvas római tartózkodása alatt) május 28-án a budapesti sportcsarnokban „Letörjük a klerikális reakciót” címmel szónokolt. Többek között arról beszélt, hogy „Hamvas Endre Makón május 23-án a módosítását rendelte el annak a gyönyörű egyházi éneknek, amely Magyarországról, édes hazánkról szól. Kiadta a rendelkezést, hogy ezután ezt az éneket ne így énekeljék, hogy »Magyarországról, édes hazánkról«, hanem így: »Magyarországról, romlott hazánkról.« Ez a »romlott hazánk« a magyar demokrácia – folytatta Révai –, amely visszaadta a magyar nép hitét önmagába, amely példátlan újjáépítési és munkalendületre, ezzel erkölesi újjászületésre is vezette a magyar nép millióit. Arra a Magyarországra vonatkozik ez, amely három és félesztendő megfeszített munkával jóvátett rengeteget abból a bűnből, amelybe a régi rendszer vitte az országot és felépítette oroszlánrészt azoknak a rombolásoknak, amelyeknek megakadályozásánál nem láttuk ugyanazokat, akik most romlottnak nevezik ezt a demokráciát.”⁶⁹ – hangzott Révai József.

A Csanádi Püspöki Hivatal közleményt adott ki Révai nyilatkozatával kapcsolatban, melyben megállapítja, Hamvas Endre nem rendelhetett el olyan módosítást a makói Mária-napon,

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Circ. Csanad. de anno 1948. 1948/IV. körlevél 21. p.; (A levelet latinról magyarra fordította Dr. Orbán Imre.)

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ *Délmagyarország*. Politikai napilap. felelős szerkesztő. Dr. Antalffy György. 1948. május 29. 1.

hogy a hívek „édes hazánk” helyett „romlott hazánk”-at énekeljenek a Boldogasszony anyánk kezdetű ősi egyházi ének szövegében, ugyanis „minden egységes magyar egyházi énekeskönyvben, akár a legősibb, akár a 20-30 évvel ezelőtti kiadásokban, egyöntetűen a következő szöveg olvasható: »Magyarországról, romlott hazánkról...« Következésképp a »romlott « kifejezés, mely rombadóltet jelent, – amint azt Makón az énekkel kapcsolatban ilyen értelemben nyilvánosan meg is magyaráztak – a történelem pusztító viharaiiban sokat szenvedett országra vonatkozik. Hamvas püspök már jóval a makói Mária-nap előtt észrevételezte az ének kétféle szövegét, s ezért hívták fel a figyelmét az eredeti és minden hivatalos énekeskönyvben megtalálható ősi szövegre. Téves, és a makói szövegmagyarázatot nem ismerő megállapítás volt tehát Révai József beszédében levont következtetés⁷⁰ – fogalmaz az egyházmegyei közlemény. Hamvas hazatérését követően levélben válaszolt Révai Józsefnek. A püspök mellékelve elküldte Révainak a Magyar Kommunista Párt által a Tisza Mária-napokra (1947. augusztus 15–17.) kiadott nyomtatott röplapját, amelyen szerepel a Boldogasszony anyánk kezdetű ének szövege és kottája, s e kiadványon is a „romlott hazánk” szövegrész olvasható.

Június 10-én a Hamvas püspök körlevélben emlékezett meg a Marosmenti Mária-napokról: „A makói Mária-nap elmúltával hálatelt szívvel fordulunk Istenhez a sikerért és a nyert sok kegyelemért. Megköszönjük a Szent Szűznek is, hogy velünk volt, és hisszük, hogy velünk is marad. A záróünnepség alkalmával köszönetet mondtam a bíboros hercegprímás úrnak is és az egri érsek úrnak szíves részvételükért, a szentmiséért és a szentbeszédékért, továbbá mindazon papoknak és híveknek, akik a rendezésben és az ünnepség programjában részt vállaltak. A Mindenható áldja őket buzgó híveinkkel együtt.”⁷¹

Június elején Zakar András, Mindszenty titkára arra kérte Csepregit, hogy adjon tájékoztatást a május 23-át követő eseményekről. A prelátus június 16-ai keltezésű levelében számolt be a hercegprímásnak arról, hogy milyen fejlemények történtek a Marosmenti Mária-nap után. „Az itteni pedagógusok szervezete szisszent fel először és a Nemzeti Bizottságot nekiugrasztva, sérelmeket vélt felfedezni abban, mintha az állami tanárok és tanítók nem nevelnének jellemeket! Ezt azonban senki sem veszi komolyan, ismerve a vezetőséget és a könnyű fajsúlyú előadókat, hangadó gárdát a kompártból. Iskoláink ellen azonban rohamot intéztek és ezt minden meg nem engedett eszközzel folytatják. A terrornak nincs oly neme, melyhez ne folyamodnának (...) A hívek ezek ellenére mégis bizakodnak és az isteni gondviselésre támaszkodva dolgoznak egy jövőért, mely közelebb hozza a most anyagelvéket is Istenhez.” – áll Csepregi Mindszentyhez írott levelében.

A Marosmenti Mária-napok⁷² olyan légkörben zajlottak, amikor az egyházi iskolákat létükben fenyegette a totalitásra törő államhatalom. A makói Boldogasszony-ünnep után néhány héttel a június 16-án elfogadott 1948. évi XXXIII. törvény értelmében a Makó-belvárosi egyházközség iskolája is államosításra került.

Csepregi Imre prelátus a makói Szent István plébánia lelki életéről írott 1948. II. félévi jelentésében értékelte a Marosmenti Mária-napok eseményeit is. Ebben a prelátus kifejtette, az ünnepség megmutatta, „a bizakodás híveinkben nem hiányzik (...) a hit mellett kiállnak, ha komoly alkalom nyílik annak megvallására.”⁷³

⁷⁰ *Magyar Kurír* 1948. június 3. III. Kiadás. 1.

⁷¹ Circ. Csanad. de anno 1948. 1948/IV. körlevél 21.

⁷² A témáról további források: MEDGYESI 2000.

⁷³ MBPI 34 esp./1948; Helyzetkép a makói Szt. István Plébánia 1948. évi II. félévi lelki életéről.

LEVÉLTÁRI, IRATTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár (MNL CSML) a Magyar Szocialista Munkáspárt Csongrád Megyei Bizottságának Archivuma.

Makó-Belvárosi Plébánia Irattára (MBPI) a Marosmenti Mária-nap iratai, 1947-1948.

Makó Város Levéltára (MVL) Képviselőtestületi jegyzőkönyvek, 1948.

Szeged-Csanádi Egyházmegye Levéltára, 1947-1948-as iratok.

Csepregi Imre prelátnaplója; kézirat, József Attila Múzeum. (Csn.)

A kézirat szerkesztett változata megjelent nyomtatásban: Dr. Csepregi Imre: Napló 2. 1947-1948. Makó, Makó Város Önkormányzata, 2011.

NYOMATOTT FORRÁSOK

Központi Statisztikai Hivatal 1949 évi népszámlálás. 1. Előzetes adatok. Bp. Állami Nyomda, 1949. XIV. (KSH 1949)

Schematismus Cleri Dioecesis Csanadiensis Pro Anno Domini 1947. Editio Ordinarius Csanadiensis Szeged. (Schem. Csanad. 1947)

Ordines circulares ad venerabilem clerum almae diocesis Csanadiensis de anno 1948. Tipis Typographie Aunon. Soc. „Szent Gellért” Szeged.

KISS MÁRIA HORTENSIA: *A „Nemzet”* (klny).

SZAKIRODALOM

BALOGH MARGIT – GERGELY JENŐ (1993): *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992.* Budapest, História Könyvtár.

BRUTTYÓ MÁRIA – SZILÁRDFY ZOLTÁN – TÓTH FERENC (1995): *A makói Havi Boldogasszony-kép.* Makó, A Makói Keresztény Értelmiségi Szövetség füzetek 19.

CSEPREGI IMRE (1991): *Önéletrajz.* Makó, A Makói Keresztény Értelmiségi Szövetség Füzetek 3.

GERGELY JENŐ – IZSÁK LAJOS (1989): *A Mindszenty-per.* Budapest, Reform Lap- és Könyvkiadó Részvénytársaság.

MEDGYESI KONSTANTIN (2000): Mindszenty bíboros és a Marosmenti Mária-nap. A Boldogasszony-év történetéhez I: Zombori, István (szerk.): *Móra Ferenc Múzeum évkönyve.* Történeti tanulmányok. Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 289-331.

MÉSZÁROS ISTVÁN (1994): *Boldogasszony Éve.* Budapest, Ecclesia Kiadó.

MINDSZENTY JÓZSEF (1989): *Emlékirataim.* Budapest, Szent István Kiadó.

MINDSZENTY JÓZSEF (1998): *Egyházam és hazám*. Mindszenty József hercegprímás szentbeszédei. III. 1948. Összegyűjtötte, bevezette, jegyzetekkel ellátta: Beke Margit. Esztergom, Az Esztergom — Budapesti Főegyházmege és a Szent Gellért Kiadó közös kiadása.

NAGY MIKLÓS – SAÁD BÉLA (1948): *Az Új Ember Almanachja 1948*. A Köz- és Gyakorlati Élet Tájékoztatója. Budapest, Légrády Testvérek Kiadó.

VIDA ZOLTÁN (1973): *Makó iskolatörténete a város felszabadulásától az államosításig (1944–1948)*. Makó, a Makói Múzeum Füzetei 11.